कृमिसम्पादनविधिः स्वाङ्गभूतमुपनयनं प्रयुञ्जानस्तस्यान्यथानुपपत्त्याऽध्ययनमपि प्रयुङ्क्ते । तत्प्रयुक्ताध्ययननिष्पत्त्या च स्वर्गसिद्धिरध्ययननियोगो नाधिकारान्तरमपेक्षते, अतो नायं विश्वजिन्न्यायस्य विषयः, नापि रात्रिसत्रन्यायस्य, अनन्यप्रयुक्तविषयनियोगगोचरत्वात्तयोः, अत एव प्रयाजादिनियोगेषु तयोरनवसरः । सिद्धान्ते तु कामश्रुतिप्रयुक्तमध्ययनमिति विद्यासाध्येष्वपि कर्मसु शूद्रादीनामधिकारः स्यात्, अतोऽध्यापनविधिप्रयुक्तत्वादध्ययनस्य त्रैवर्णिकोपनयनं तेषामेव तत्प्रयुक्तमन्त्रलाभाच्छूद्रादीनामनधिकारः । एवञ्च विध्यन्तरप्रयुक्तेऽध्ययने न रात्रिसत्रन्यायेन पूर्वपक्षाशङ्कोचिता ।

नन्वातत्प्रयुक्त्या पूर्वः पक्षः । तत्प्रयुक्त्या च राद्धान्त इति युक्तं ? अतत्प्रयुक्तत्वे कारणाभावात् । यच्चोक्तं नियमार्थो विधिरिति; तदयुक्तं । स्वाध्यायाध्ययनस्य नियोगनिष्पत्त्यर्थतया विधानेन वचनस्यार्थवत्त्वात् । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति तव्यप्रत्ययेन विधिरभिधीयते, नचावहन्त्यादिष्विव क्रतुविषयनियोगानुवादोऽयमवकल्पते ? असंनिधानात् क्रतुनियोगानां । सन्निधानवशेनैव प्रकृतनियोगप्रत्यभिज्ञानात्तत्र क्रतुनियोगानुवादोपगमः; न चेह संनिधानमस्ति, नापि पर्णमयी जुहूर्भवतीतिवत् पदार्थसम्बन्धमुखेन क्रतुविनियोगप्रत्यभिज्ञानं ? स्वाध्यायस्य व्यभिचरितक्रतुसम्बन्धत्वात्, द्रुमिसेत्यादीनामनर्थकानां स्वाध्यायान्तर्गतिदर्शनात् । यत एवात्र नियोगः साध्यतयाऽवगम्यते अत एव स्वाध्यायस्य नेप्सिततमकर्मतया सम्बन्धोऽवकल्पते ? एकस्मिन् वाक्ये साध्यद्वयविरोधात् । नच स्वर्गादिवत् स्वाध्यायस्य नियोज्यविशेषणतयाऽन्वयादविरोधः ? अनियोगफलत्वात्स्वाध्यायग्रहणस्य, यदेव हि नैयोगिकं फलं तदेव

माप्यतया नियोज्यविशेषण नान्यदिति तृतीये दर्शितम् " अनभिज्ञो यत्रान्निषयनियोज्यानामि " त्यत्र, अतोऽध्ययनविषयनियोगप्रतिपादनेनैव तस्यार्थवत्त्वान्न क्रतुप्रवेशाकल्पनया नियमार्थता विधेः ।

अन्ये पुनरेव पूर्वपक्षयन्ति, अध्यापनविधिप्रयुक्तमध्ययनमध्यापनाङ्गभूत तन्निष्पत्त्यर्थतया च स्वाध्यायस्यान्यपरत्वाद्विवक्षितार्थतेति, तदयुक्त, प्रयुक्तिमात्रेण तादर्थ्यानुपपत्तेः । स्यान्मत, यथा प्रजापतिव्रतेषु स्वतन्त्रकर्त्रवगमात्तद्धेतुभूताधिकारसिद्ध्यर्थं नियोज्यपरिकल्पन तथा प्रयुक्तिदर्शनात्तादर्थ्यमिति । तन्न । प्रयुक्तेस्तादर्थ्यव्यभिचारात् । असत्यपि तादर्थ्ये केवलोपकारकतामात्रेणाध्ययनस्य क्रतुविधिभिः प्रयुज्यमानत्वात् । कथ तर्हि पश्वेकत्वादीनामङ्गत्व ? न तावद्विभक्तिरेव क्रतुसम्बन्धितयैकत्वमभिधत्ते येनारुण्यवद्वाक्येन विनियोगः स्यात् ? विभक्तयो हि प्रातिपदिकार्थगतमेव स्वार्थं ध्रुवाभिदधाति, नापि करणभूतस्यैकत्वमुच्यते सख्यान्वितस्य वा करणत्व ? करणत्वैकत्वयोर्युगपदभिधानात्, अतो न वैनियोगिक शेषत्व विभक्त्यभिहिताया सख्यायाः । उच्यते च शेषत्व तन्न प्रयुक्तिकृतमेव, मैव, न तत्रापि शेषत्वमौपादानिक किन्तु लौकिकमेकवस्तुसामर्थ्यमेव लिङ्गमुच्यते, सख्या च स्वभावत एव सख्येयावच्छेदिकेति सख्येयार्थैव किं तु सख्येयभूतप्रातिपदिकार्थमात्रसम्बन्धे ग्राहकान्वयव्याघातापत्तेर्ग्राहकीयभूतपश्वादिसम्बन्ध औपादानिकः, सन्निधिसमाम्नानमात्रेण हि विभक्त्यर्थस्यापि ग्राहक प्रत्येदमर्थ्येनान्वितस्यैवाभिधान, तदन्यथानुपपत्त्या च केवलाभिधाननिरन्धन स्वरूपसम्बन्धमतिलङ्घ्य साधनीभूतसख्येयसम्बन्धाध्यवसानमिति नौपादा-

No 61] [Price Rupee One

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

प्रकरणपञ्चिका

नाम

प्रभाकरमतानुसारि–मीमांसादर्शनम् ।

महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्र

विरचितम् ।

PRAKARNA PANCHIKÂ,

A TREATISE ON MIMÂNSA PHILOSOPHY

BY

MAHAMAHOPÂDHYAYA SHRÎ SHALIKNATH MISRA

EDITED BY

PANDIT MUKUNDA SHASTRI,

of the Government Sanskrit-College, Benares

FASCICULUS I

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK DEPOT:

BENARES

AGENT —OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA VILASA PRESS

BENARES

1908

निक तत्रापि शेषत्व । भवतु तर्हि लिङ्गादेवाध्ययनस्यापि अध्यापने विनियोगः । नैव भवितुमर्हति सामान्यसम्बन्धसापेक्षत्वाल्लिङ्गविनियोगस्य न चास्य सामान्यसम्बन्धापादकं किञ्चिदस्ति प्रमाणं, ननु णिच्छ्रुतिः प्रकृत्यर्थभूतस्याध्ययनस्य शेषतामापादयतीति, तन्न, प्रयोजकव्यापारस्य प्रयोज्यव्यवहारोत्पत्तिहेतुत्वाद्विपरीतशेषत्वापत्तेः, वाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानानि त्वध्ययनस्याध्यापनं प्रति विनियोजकतया नाशङ्कनीयान्येव । ग्रन्थविरोधश्चाङ्गत्ववादिनाः यत एवमाह भगवान् " प्रयोज्यत्वादनङ्गत्वाच्च भवति सन्नपि " इति ॥

तस्मादनङ्गतयैव पूर्वपक्षणीयं, कथं पुनरनङ्गतया पूर्वपक्षयितुं शक्यते ?, उच्यते, सर्वो हि विधिरधिकारपर्यवसायी, न चाध्ययनविधौ कस्य चिदधिकारोऽस्तीत्युक्तमेव साक्षादश्रवणात्, अध्यापनविधिप्रयोज्यतया कल्पनानुपपत्तेः, तत्र य एवासौ प्रयोजकविधावधिकारः स एव प्रयोजनमिति युक्तम् प्रथमोपनिपातित्वात्, यदपि यस्यानङ्गं तदपि तस्य प्रयोजनं भवत्येव आधानस्येव होमादय इति । ननु चानन्तरभाविकमबोधफलकतया अध्ययनस्याध्येतुरेवाधिकारोऽध्ययने प्रतीयते इति तत्प्रयोजनतैव स्वाध्यायविधेर्युक्ता अन्तरङ्गत्वात्, न, तस्योत्तरकालभावित्वात्, तुल्यायां हि प्राप्तावन्तरङ्गता बलीयसी, न चानयोरधिकारयोस्तुल्या प्राप्तिः ? प्रथमोपनिपातित्वात्प्रयोजकविध्यधिकारस्य उत्तरकालभावित्वाच्चार्थावबोधनिबन्धनस्याधिकारस्य, यदा चाध्यापनविध्यधिकारसिद्धिरध्ययनस्य प्रयोजनमित्यध्ययनविधिना बोधितं तदा ऽध्ययननिष्पत्त्यर्थत्वात्स्वाध्यायस्यान्यपरत्वादविवक्षितार्थत्वम् । अविवक्षितश्चार्थो न विचारणीय इति वेदाध्ययनमात्रेणैव गु-

श्री

-*-

आनन्दघनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णोद्भासितभव्याभा शतपर्णपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोदितम् ॥ २ ॥

स्तबक —६१

रुकुलस्थितेः कृतार्थत्वादध्ययनोत्तरकाल गुरुकुलनिवृत्तिरेव युक्तेति यता स्मृत वेदमधीत्य स्नायादिति । अत्र च न स्नान मदृष्टार्थं विधीयते किन्तु यो "ब्रह्मचारिणो न स्नायादिति" अस्नाननियमस्तस्य पर्यवसानमेतदध्ययनाङ्गतया नियमानां तन्निवृत्तौ प्राप्तमुच्यते । अस्नाननियमतुल्यतया च गुरुकुलवासादीनामपि निवृत्तिः प्राप्तैवेति सकलब्रह्मचारिधर्मनिवृत्तिरेवाध्ययनानन्तरमुच्यते । एवं चाध्ययनविधिना विचारस्यानाक्षिप्तत्वात्तदुपायभूतन्यायनिबन्धनं मीमांसाशास्त्रं नारम्भणीयमिति पूर्वः पक्षः ।

राद्धान्तस्तु । यद्यपि प्रयोजकविध्यधिकारः प्रथमभावी तथापि तन्निष्पत्तिः प्रयोजनमिति न युक्तं किन्तु दृष्टार्थावबोधफलकतयाऽध्ययनोत्तरकालभाव्यप्यध्येतुरेवाधिकारः प्रयोजनतया युक्त आश्रयितुं कर्तृसमवायित्वात् । यत्कर्तृकं हि यत्कर्म तस्यैव तत्रैश्वर्यमिति युक्तम्, अन्तरङ्गत्वात्, न च सहसैव विधिदर्शनादप्यधिकारपर्यवसानकल्पनाकारणमस्ति ? परं प्रयुक्त्यैवानुष्ठानस्य सिद्धत्वात् । यत्र खल्वधिकारपर्यवसानकल्पनामन्तरेण प्रागनुष्ठानं न लभ्यते तत्रानुष्ठानात्प्रागेव ततोऽधिकारः तदनुमवेयात्माध्य', इह त्वध्यापनविधिप्रयुक्त्यैवाधिकारपर्यवसानकल्पनामन्तरेणानुष्ठानं लब्धमिति प्राथम्यमाकिञ्चित्करम् । अन्तरङ्गत्वादध्येतुरेवाधिकारो युक्त इति । तदेवमध्ययनविधेरन्यप्रयुक्त्यैवानुष्ठानसिद्धेर्नियोज्यो नास्ति अधिकारी तु विद्यत एव, यदर्थं हि यत्कर्म स तत्राधिकारी । अर्थावबोधोपयोगेन चाध्ययनार्थता ऽध्ययनस्येति स तत्राधिकारी, स चायमधिकारः प्रागध्ययनान्नावगम्यते अध्ययनोत्तरकाले चावगम्यते, स्वाध्यायाध्ययनं त्वेवमभिनिर्वर्तते ।

प्रकरणपञ्चिका ।

श्रीमच्छालिकनाथमिश्रविरचिता ।

श्रीगणेशायनमः ।

स्वाध्यायविधिवाक्यार्थविचारे प्रयतामहे ।
प्रभाकरगुरोर्दृष्ट्या मीमांसारम्भसिद्धये ॥ १ ॥

अत्र केचिदाचक्षते, न मीमांसाशास्त्रमारम्भणीयमिति, तद्धि वेदवाक्यार्थविचारोपायभूतन्यायनिबन्धनं, नच वेदवाक्यार्थो विचार्यो विचारस्य विषयभूतोऽस्ति, नाप्यसौ विचार्य निर्णीतः प्रयोजनमवकल्पतेऽपुरुषार्थत्वात्, पुरुषार्थत्वे हि तस्य नोदनैव प्रमाणं स्यात् । नचाविवक्षितार्था सा प्रमाणं भवितुमर्हति । ननु शब्दानामौत्पत्तिकत्वादर्थपरत्वस्य ना ऽविवक्षितार्थता युक्ता ? सत्यमेव वेदेनैव त्वन्यपरतामवगमयता ऽविवक्षितार्थता ऽऽपाद्यमाना न शक्या वारयितुं, तथाहि, स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति परप्रेरणात्मकविध्यवरुद्धा भावना तव्यप्रत्ययवाच्या प्रतीयते, साच स्वभावतो भाव्यं करणमितिकर्तव्यताञ्चापेक्षते, तत्र न तावदध्ययनमेव समानपदोपात्तं भाव्यतया सम्बन्धमर्हति, अपुरुषार्थत्वात्, तस्मिन्हि भाव्यतया स्वीक्रियमाणे पुरुषप्रवृत्त्यनुपपत्तेः, परप्रेरणात्मकविधिव्यापारभङ्गप्रसङ्गात् । नाप्येकवाक्यतया समभिव्याहृियमाणस्य स्वाध्यायस्य भाव्यतया सम्बन्धोऽवकल्पते, विध्यानर्थक्य

" श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा उपाकृत्य यथाविधि, ।
युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्धपञ्चमान्, ॥
ततः परं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत्, ।
वेदाङ्गानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु सम्पठेत् " ॥

इति, इत्थं चाध्ययने क्रियमाणे ऽङ्गाध्ययनसंस्कृतस्य वेदवाक्यार्थावगमो जायते, इदानीमध्येता मन्यते मदुपयोगिकर्मावबोधकतया मदर्थमध्ययनमिति । सो ऽयं वेदाध्ययनमीमांसाश्रवणयोर्मध्येऽधिकारः सो ऽयं तात्कालिकः शास्त्रार्थः, इदमेव तावदधिकारमालोच्य पित्रादयो ऽर्थदानादिना कांश्चिदानमय्य पुत्रादीनुपनाययन्ति, प्रबुद्धाश्च केचन स्वयमेवात्मानम्; अन्यथाऽध्ययनासम्भवात्, अनुपनीतस्याध्ययननिषेधात्, ।

" नाभिव्याहारयेद् ब्रह्म स्वधानिनयनादृते, ।
स शूद्रेण समस्तावद्यावद्वेदान्न जायते " ॥

इति । एवं तावदध्यापनविधिं स्वसनुमितं कस्य चिदप्यस्वाध्यायभूतमाश्रित्य राद्धान्तवर्णना कृता ।

अन्येतु साक्षाच्छ्रुताध्यापनविध्यनुसारेणैवमाहुः । यद्यध्यापनविध्यधिकारप्रयोजनता स्वाध्यायाध्ययनविधेः स्यात् तदा ऽध्यापनविधेरपि स्वाध्यायान्तर्गतत्वादविवक्षितार्थत्वेन तत्प्रयुक्ततापि न सम्भवति, स्वशाखादि स्वाध्यायशब्देनोच्यते साक्षादधीतश्चाध्यापनविधिर्नून केषां चिच्छाखिनां स्वशाखान्तर्गतो भवेदिति स्वाध्यायस्याविवक्षितार्थत्वेन तस्याप्यविवक्षितार्थत्वान्न प्रयोजकत्वमवकल्पते इति पश्चाद्वाक्यार्थावबोधोपयोगितया ऽध्येतुरेवाधिकारो ऽध्ययनविधेः प्रयोजनमिति ।

ननु स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इति नियोगसिद्धेरवगमाधाम्नि-

प्रसङ्गात्, अन्तरेणापि हि विधिं मनीषयैवाध्ययनेन स्वाध्यायोऽवाप्यतइति । नच व्रीहीनवहन्तीतिवन्नियमार्थो विधिरिति शक्यते वक्तुम्, अक्रत्वर्थत्वादध्ययनस्य; न ह्यध्ययनस्य क्रत्वर्थत्वे किञ्चन प्रमाणमस्ति, अक्रत्वर्थश्च न नियमस्य विषयः । अवघातादयो हि क्रत्वर्था नियम्यन्ते न तण्डुलादिस्वरूपे । अवघातेनैव सम्पादितैस्तण्डुलैः क्रतुफलभावनासिद्धिरिति । प्रमाणान्तरस्याविषयत्वात्तेनैव सिद्धिरिति न किञ्चिद्विरुद्धं । स्वाध्यायस्वरूपग्रहणमध्ययनेनैव सिध्यतीति नियम्यमानं मानान्तरविरुद्धं स्वयमनधीयमानस्यापि परपुंसाधीयमानस्य स्वाध्यायग्रहणदर्शनात् । नचाध्ययनसंस्कृतेनैव स्वाध्यायेन क्रतुफलभावनासिद्धिरिति, अक्रत्वर्थतया क्रतुसम्बन्धाभावेन नियमानुपपत्तेरिति ।

एतेनैवार्थावबोधस्यापि भाव्यतया सम्बन्धो निरस्तो वेदितव्यः । तथा हि, यद्यप्यधीतात्स्वाध्यायात्फलवत्कर्मावबोधो दृश्यतइति तस्यैव भाव्यताऽवसीयते तथापि विनापि विधिनाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामध्ययनस्यार्थावबोधसाधनत्वावगमाद्विधिरनर्थक एव । न चाध्ययनेनैवार्थावबोधो भावयितव्य इति नियमविधिरर्थवत्ता, प्रकारान्तरेणापि तत्सम्भवान्नियमानुपपत्तेः । ७

ष्पस्त्वर्थत्वादध्यापनस्यान्यपरत्वादर्थावरक्षा दुर्भणैव, मैव, यदि केवलं नियोगनिष्पत्त्यर्थंताऽध्ययनस्य स्यात्स्यादेतदेव, यदा त्वर्थावबोधोऽपि प्रयोजनतया स्वीक्रियते तदार्थपरताऽप्यस्तीति नार्थावसितार्थता, कथं पुनरेकस्मिन्वाक्ये प्रयोजनद्वयम्? उच्यते, शाब्दं नियोगनिष्पत्तिरेव प्रयोजनम्, आर्थं त्वर्थावबोधनमिति न विरोधः। यच्च तदर्थावबोधास्य प्रयोजनं तन्न केवलाध्ययनमात्र्यमिति अध्ययनविधिरेव स्वप्रयोजनसिद्धये विचारमाक्षिपति, विचारस्य च न्यायनिबन्धनत्वान्न्यायानां मीमांसाज्ञानगम्यत्वात्मीमांसाज्ञानस्य गुर्वायत्तत्वाच्च वेदाध्ययनानन्तरं गुरुकुलान्निवर्तितव्यमिति मन्यमानो भगवान्सूत्रकारः पूर्वपक्षनयमूलतां स्फुटेदर्शयितुं धर्मजिज्ञासोपदेशमुखेनाध्ययनानन्तरभाविनीं गुरुकुलनिवृत्तिं प्रतिषेधन्निदमाह "अथातो धर्मजिज्ञासा" इति। वेदवाक्यार्थविचारविरोधिनी च गुरुकुलनिवृत्तिरेव केवला निवार्यते न सकलेतरभिक्षाचरणब्रह्मचर्यादिधर्मनिवृत्तिः, असमाप्तसकलब्रह्मचारिनियमश्च न स्नातक इति न दाराधिगमनेऽधिक्रियते स्नातकस्य, दाराधिगमस्मरणात् "स्नातकः सदृशीं भार्यां विन्देदि"ति, तस्माद् गुरुकुले स्थित्वा सकलेतरब्रह्मचारिधर्मान्परित्यज्य वेदार्थो विचारयितव्यः, अविचारितस्यानिर्णीयमानत्वात्, अनिर्णीतवेदार्थश्चेद् गुरुकुलान्निवर्तेत ततः कृतदारसंग्रहः अग्निहोत्रादिनित्यनैमित्तिकपर्यायाधिकारापाताद्‌तदनुष्ठानं कर्तुमसमर्थः प्रत्यवयात्, तस्मादध्ययनस्यानन्तरमेव वेदार्थो विचारयितव्य इति विचारोपायभूतन्यायनिबन्धनं मीमांसाशास्त्रमारब्धव्यमिति सिद्धम्।

शास्त्रमुखं नाम गुरोराविष्कर्तुं गभीरमपि भावम्।
शालिकनाथेन कृतं प्रकरणमेतत्प्रसन्नतरम्॥ १ ॥

इति प्रकरणपञ्चिकायां शास्त्रमुखं नाम प्रथमं प्रकरणम्।

तदाहुर्वार्तिककारमिश्राः ।

"आद्ये त्वध्ययने नैव काचिदस्ति फलश्रुतिः ।
धारणे जपयज्ञे च या सा ऽप्येव निवारिता" ॥

इति । सत्यमेव, तथापि तेषामतिदेशतोऽपि लब्धेर्युक्तैव तदीयफलस्य भाव्यता, तथाहि लिङादियुक्तेषु वाक्येषु द्वे भावने ऽवगम्येते शब्दभावनाऽर्थभावना चेति । तत्र शब्दभावना प्रेरणात्मिका तस्याः पुरुषप्रवृत्तिर्भाव्या, तया च प्रेरणया सह यो लिङादीनां वाच्यवाचकभाव सम्बन्ध' स तत्र योग्यतया करण, तदाहुर्वार्तिककार मिश्रा.; "लिङादयो हि प्रेरणा कुवन्त्यंभिदधति चेति" प्रवर्त्तरुच्युत्पादनयोग्यतया चार्थवादिकी स्तुतिरितिकर्तव्यता । तदेवमध्ययनविधौ साक्षादश्रुतार्थवादके शब्दभावनायामितिकर्तव्यताभूतार्थवादकाङ्क्षिण्या जपयज्ञाऽध्ययनातिदेशेनाऽर्थवादाः स्वीक्रियन्ते । तदाहुर्वार्तिककार मिश्राः "अनुषङ्गानुमानाद्यैर्लभ्यन्ते ऽन्ये ऽतिदेशत इति" ते चातिदिष्टा अर्थवादा अर्थभावनाया फल समर्पयन्ति रात्रिसत्रवत्, एवमार्थवादिके फले भाव्यतया ऽवसिते ऽध्ययन समानपदोपात्त करणाकाङ्क्षापरिपूरकत्वेन सम्बध्यते । एवञ्च यदेकस्मादपूर्व तदेतरधर्मामितिन्यायेन स्वाध्यायशब्दवाच्योऽक्षरराशिरप्यध्ययननिर्वृत्त्यर्थ एवावसीयते । एवञ्चान्यपरत्वादक्षराणा तेभ्योऽर्थ प्रतिपत्तिरेवानुपपन्ना, व्युत्पत्तिविरहात्, वृद्धव्यवहारे ह्यनन्यपराण्येवाक्षराण्यर्थावबोधकतया व्युत्पन्नानि, व्युत्पत्त्यपेक्षश्च शब्दो ऽर्थावबोधक' । यः पुनरन्यपरेभ्यो ऽप्यक्षरेभ्यो ऽर्थावगमः स सामान्यतोदृष्टनिबन्धनान्यपरत्वभ्रान्त्या भ्रान्तिरेवेति मन्तव्यम् । अप्रतीयमानश्चार्थो न विचारस्य विषयः नापि प्रयोजनमिति विचारस्तावन्नारब्धव्यः, तदनारम्भे च तदुपायभूतन्यायपरिज्ञानमप्यनुपयोगि तदनुपयोगे च तन्निब-

नीतिपथो नाम द्वितीय प्रकरणम् ।

अथासस्पर्शिनाशङ्का यथा शब्दस्य वार्यते ।
प्रभाकरगुरोः शिष्यैस्तथा यत्नो विधीयते ॥ १ ॥
अत्र लौकिकवाक्याना व्यभिचाराभिमानतः ।
अर्थासस्पर्शिता केचिदाहुः शब्दस्य वादिनः ॥ २ ॥
निश्चयोऽर्थस्य सस्पर्श स चार्थाव्यभिचारिणः ।
प्रत्यक्षादेरेव भवेच्छब्दस्तु व्यभिचारवान् ॥ ३ ॥
विनाप्यर्थं हि शब्देन प्रतीतिरुपजायते ।
अङ्गुल्यग्रेऽस्ति करिणा यूथमित्येवमादिना ॥ ४ ॥
नचात्र शक्यते वक्तु शुक्तौ रजतबोधवत् ।
अग्रहाद् भ्रान्तिरेषेति कारणस्याविशेषतः ॥ ५ ॥
दुष्टा हि हेतवः कार्यं सम्पूर्णं कर्तुमक्षमाः ।
तेन भेदाऽग्रहो युक्तः शुक्तिकारजतादिषु ॥ ६ ॥
इह तु ज्ञानहेतुर्यः शब्द स न विशिष्यते ।
विशिष्यते यस्तु वक्ता स ज्ञानस्य न कारणम् ॥७॥
वक्तापि यदि विज्ञानहेतुः स्यादिन्द्रियादिवत् ।
ततस्तस्याऽपि दोषेण भवेदग्रहण तदा ॥ ८ ॥
वक्ता तु केवल शब्दव्यक्तावेवोपयुज्यते ।
ज्ञान तु शब्दमात्रेण निरपेक्षेण जन्यते ॥ ९ ॥
न च तस्येह दुष्टत्व किंचिदप्युपलभ्यते ।
दोषश्चाग्रहणे हेतुस्तदभावे स्फुटो ग्रहः ॥ १० ॥
तेन शब्दोपजनित ज्ञानमेवमीदृशम् ।
अर्थं व्यतिक्रामतीति कुतस्तेनार्थनिश्चयः ॥ ११ ॥
येनापि हि विना यस्य सद्भाव उपपद्यते ।
निश्चयस्तत्र तेनेति सुभाषितमिद वचः ॥ १२ ॥

ऽयन मीमांसाशास्त्रमनारम्भणीयमिति पूर्वः पक्षः ॥

राद्धान्तस्तु। स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति स्वाध्यायस्य कर्मत्वावगमात्स एव प्राप्यतया ऽवसीयते, यद्यपि नित्यत्वान्निर्वर्त्यकर्मता नास्ति स्वाध्यायस्य विकार्यकर्मता वा, अध्ययनेन तस्य विकारानुपपत्तेः तथापि प्राप्यतया तस्य कर्मता नानुपपन्ना, अतएव प्राप्यकर्मोदाहरणं वृत्तिकारस्य वेदाध्ययनं, यच्च कर्म तदर्थैव क्रिया युक्ता, सोऽयं श्रौतो विनियोगः, नच स्वाध्यायस्य सक्तुवच्छेषित्वमनुपपन्नं? फलवदर्थावबोधोपयोगित्वात्। यद्यपि चार्थावबोधोपयोगित्वमध्ययनात्प्राङ्नावगम्यते तथापि पश्चाद्गम्यमपि भवत्येव प्रयोजनं भाविनापि चोपयोगेन शेषित्वं नानुपपन्नम्, अक्षिवत्। उत्पन्नानां व्रीहीनां विनियोगावगमो नावगतविनियोगानामुत्पत्तिः आहवनीयादिशब्दानामलौकिकार्थतया प्राग्व्युत्पत्त्यवगमादर्थानवगते होमादिषु विनियोगासम्भवात्, तथा चोक्तम् "भूतभव्युपयोगं हि द्रव्यं संस्कारमर्हति" ननु चार्थावबोधोपयोगितया संस्कारविधिरनर्थक एवेत्युक्तं? नानर्थको नियमार्थतया ऽर्थवत्त्वात्, ननु च नियमो न सम्भवति अक्रतुसम्पर्शित्वादित्युक्तं, न, सम्भवति स्वाभाविकार्थपरत्वानुसारेण क्रत्वनुप्रवेशे तुल्यताया एवोचितत्वात्, यदि खल्वध्ययनविधेः क्रत्वनुप्रवेशिता नाश्रीयते तदा शब्दानां वृद्धव्यवहारव्युत्पन्नानां स्वाभाविकार्थपरता हीयते, जहत्स्वार्थत्वं च न न्याय्यमिति क्रतुफलभावनानुप्रवेश्ये वाध्ययनसंस्कारो युक्तः, तत्र कर्मविधिष्वेव नियमकल्पना अध्ययनाभिभावितैरेव कर्मविधिभिरर्थमवबुध्यानुतिष्ठता क्रतुफलभावनासिद्धिरिति, अर्थवादेषु त्वध्ययनविधिविहितार्थवादप्ररोचिताः क्रियमाणाः क्रतवः फलभावनाया अलमिति। मन्त्रेषु पुनरध्ययनपरिगृही-

मन्दिरमाहुरत्यन्तं कार्यं स्वग्रहणेन्द्रियैः ।
स्वग्रहणे हि कारणं कथं स्यात्प्रत्ययं विना ॥१३॥
तस्माद् स्वपरग्राहि हि सर्वेषामपि संविदम् ।
प्रमाणं स्वपरे तेन न विपर्ययं कुर्वति ॥ १४ ॥
यदि चाप्रत्ययाख्येय स्वरूपमर्थनिश्चयः ।
प्रमाणान्तरमर्थानि कथं निश्चयते ॥ १५ ॥
संदृश्यमानमिन्द्रियार्थं प्रत्यक्षमाहुर्बुधाश्च ।
प्रत्यक्षं तत्र द्वयं स्यात् प्रत्यक्षमपि परोक्षे ॥ १६ ॥
अत्र परोक्षविभागाय प्रत्यक्षं परोक्षमिति ।
ज्ञानस्य स्वविषयात् प्रत्यक्षाद् परोक्षम् ॥१७॥
अनुमानमन्यथाऽनुपपत्तिलिङ्गजम् ।
अनुमानात्प्रमाणं ज्ञानं नेच्छन्ति पुनः ॥१८॥
यावद् हि प्रमाणमित्येवं गीतिकं यदा ।
प्रत्यक्षानुमानार्थं नार्थनिश्चयस्य स्वतः ॥ १९ ॥
प्रत्यक्षानुमानयोरपि प्रमाणं हि मानवाः ।
स्वपरयोः विभागार्थं तत्र मानमिष्यते ॥ २० ॥
केचिदाहुः प्रत्यक्षेण केवलमर्थदर्शनम् ।
अनुमानेऽपि प्रत्यक्षं के प्रत्यक्षमनुमानकम् ॥२१॥
तदुक्तानां प्रमाणानां प्रत्यक्षमनुमानम् ।
तथाप्यनन्यगम्यापि दर्शनान्यन्यनिश्चयः ॥ २२ ॥
तत्र निश्चयत्वेन ज्ञानेनाभिधीयते ।
अन्यथानिश्चये तेन ज्ञानेनापि साध्यते ॥ २३ ॥
शब्दप्रामाण्यमर्थेष्वपि तेन पुरुषः ।
श्रुतमाप्तवचनार्थं न ज्ञानानिश्चयादयम् ॥ २४ ॥
यावदनुरविज्ञान पूर्वमर्थसमानन्तरम् ।

तैरेव मन्त्रैः क्रतुषु स्मरणीयपदार्थस्मरणं फलभावनानुगुणमिति, अध्ययननियमाश्रितश्च कालनियमो व्रतादिनियमश्च ।

"श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा उपाकृत्य यथाविधि, ।
युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्धपञ्चमान् ॥
भवत्पूर्वं चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः ।
भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरमि"ति ॥

एवञ्चान्यपरत्वादक्षराणां फलवत्कर्मावबोधोत्पत्तेर्विचारस्य विषयप्रयोजनलाभाच्छास्त्रस्यारम्भणीयत्वे विषयप्रयोजनलाभे च विचारस्याध्ययनानन्तरमुपनिपातितत्वाद् गुरुकुलस्थितेरर्थवत्त्वाच्चाविहितमध्ययनानन्तरप्राप्तां स्मरद्वेदमधीत्य स्नायादिति स्मृतिवचनमपन्यायमूलं दर्शयन्नर्थावबोधपरतया स्वाध्यायस्य विवक्षितार्थतां मन्यमानः सूत्रकारो विचारस्य विषयं प्रयोजनं चाह "अथातो धर्मजिज्ञासे"ति । एतच्च व्याख्यातम् ।

अथातो धर्मजिज्ञासासूत्रमाद्यमिदं कृतम्, ।
धर्माख्यं विषयं वक्तुं मीमांसायाः प्रयोजनमि"ति ।

तदयुक्तम् । न हि लिङादियुक्तवाक्येषु भावना भाव्यान्तरमपेक्षते अपूर्वस्य भाव्यस्य स्वशब्देनाभिहितत्वात्, लिङादयो हि भाव्यकोटिनिविष्टप्रधानभूतापूर्वोपसर्जनतापन्नामेव भावनामभिदधतीति विषयकरणीये निपुणतरमुपपादितम्, अतो न पूर्वपक्षे भाव्याकाङ्क्षायामर्थवादिकफलसम्बन्धः । नापि सिद्धान्ते स्वाध्यायस्य साध्यतयान्वयः कथं तर्हि विश्वजिदादिषु स्वर्गादिफलकल्पनं, यथा तत्तथा निशम्यतां, यदपूर्वं कार्यभूतं प्रतीयते तद्विषयत्वेन सम्बन्धकरणीभूतयागाद्यनुष्ठानाधीनात्मलाभं, न च विना कर्त्रा तदनुष्ठानोपपत्तिः ?

विवक्षितार्थविषयमिन्द्रियार्थनिबन्धनम् ॥ २५ ॥
तस्य ज्ञान च वाक्येन लिङ्गभूतेन गम्यते ।
ज्ञात्वैवार्थं ब्रवीतीति य एवमवधारितः ॥२६॥
तस्य ज्ञानेन नियतं वाक्य ज्ञानानुमापकम् ।
ज्ञान चार्थाविनाभावि तेनार्थे ऽपि विनिश्चयः ॥२७॥
ततोऽर्थे निश्चिते पश्चात्सो ऽर्थो वाक्येन गम्यते ।
तस्या दशाया वाक्यस्य तस्य स्यादनुवादता ॥२८॥
पूर्वं च लिङ्गभूतत्व वक्तुर्ज्ञानावधारणे ।
वक्तुर्ज्ञानमसूत हि वाक्य तत्कार्यमिष्यते ॥ २९ ॥
कार्यात्कारणसिद्धिश्च सर्वेषामनुवादतः ।
पौरुषेयमतो वाक्य न शास्त्रमभिधीयते ॥ ३० ॥
एवञ्च सति लिङ्गस्य व्यभिचारो ऽयमीक्ष्यते ।
न शास्त्रस्येति तस्य स्यादर्थासस्पर्शिता कुत. ॥ ३१॥
लिङ्गस्यापि न चैवाय व्यभिचारोऽस्ति किन्तु यः ।
लिङ्गालिङ्गे न शक्नोति विवेक्तु मूढचेतनः ॥ ३२ ॥
तस्यालिङ्गे लिङ्गरूपसाधारण्यनिबन्धनः ।
लिङ्गमव्यवहारोऽय विपरीतः प्रवर्तते ॥ ३३ ॥
श्रुतिलिङ्गाधिकरणे विस्तरेणैवमीरितम् ।
तेन न व्यभिचारोऽस्ति द्वयोर्लैङ्गिकशास्त्रयो. ॥ ३४ ॥
नन्वर्थ एव प्रथम पुवाक्येभ्योऽवगम्यते ।
अन्यथा हि कथ वक्तुर्धीर्विशिष्टा ऽनुमीयते ॥ ३५ ॥
अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियाम् ।
नचाप्रतीतेनार्थेन विशेषश्चावऽकल्पते ॥ ३६ ॥
अत्र ब्रूमो ऽप्ययार्थत्वशङ्कया ऽर्थो न निश्चितः ।
अनिश्चितश्च न ज्ञात इति तावद्व्यवस्थितम् ॥ ३७ ॥

नचाधिकारं विना कर्तृत्वम्नाथः ? नच नियोज्यमन्तरेणाधिकारसिद्धिः ? न वा विशिष्टो नियोज्यो ऽवकल्पतइति विशेषणभावेन स्वर्गकामना परिकल्पते, स्वर्गकामना चेन्नियोज्यविशेषणं ततोऽग्निहोत्रादिवत् स्वर्गस्यापि नियोगत. सिद्धिरिति । भवत्वेवम् अत्रापि तर्हि नियोज्यविशेषणतयैवार्थवादिक फलं रात्रिसत्रवत्सम्बध्यता ? न । अन्यतोऽनुष्ठानसिद्धे, कुतोऽन्यतः ? आचार्यकरणविधिप्रयुक्तेः, क. पुनराचार्यकरणविधिः ?

" उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेत् द्विज. ।
सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते " ॥

इति स्मरणानुमितं शिष्यमुपनीय वेदाध्यापनेनाचार्यकं भावयेदित्येवं रूपः, अलौकिकं चाहवनीयादिवदाचार्यकमिति तन्निष्पत्त्युपायविधानमुक्तमेव, तत्रार्थादाचार्यी बुभूषत एवाधिकारो धनार्जननियमवत्, तत्र शिष्यं प्रति विहिततद्धिताचरणदक्षिणादानदर्शनाचच्छिष्योरेवाचार्यभवनेच्छा । यथा दीक्षणीयया दीक्षितत्वसिद्धि । तथा वेदाध्यापनेनाचार्यत्वसिद्धि । उपनयनं च स्वाङ्गसेयनाध्यापनसमानकर्तृकमवगम्यमानमेकप्रयोगतया विना समानकर्तृकत्वासंभवादङ्गाङ्गिभावेन च विना एकप्रयोगत्वानुपपत्तेराचार्यकभावनाकरणीभूतमध्यापनं प्रत्यङ्गत्वेनावतिष्ठते । तदाश्रितश्चाष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेत्यादिनियम , उपनयनं च स्वभावत उपनेयाचार्यसंयोजनकर्मेति तद्द्वारेणैव तस्याङ्गत्व, न चाध्यापनं प्रत्यनुपयोगिन उपनेयस्यासन्निरध्यापनोपयोगिनीत्युपनेयस्य कर्मापेक्षायामुपनयनं प्रक्रम्य स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनं विधीयमानमुपनेयस्य कर्मेत्यवगम्यते, अध्ययनं चाध्यापनोपयोगीति सिद्धमेतत् । तेनायमध्येष्यमाणस्य माणवकस्योपनयनमध्यापना-

म्भवो निरस्तः । तदेव दुरीभूता स्थवीयसामवयविनामारम्भ-
सकथा । अपि चावयविनः किमवयवेषु प्रत्येकं कार्त्स्न्येन वृ-
त्तिर्व्यासङ्गेन वेति चिन्तनीयं, न तावत् कार्त्स्न्येन वृत्तिमुपल-
भामहे ? एकैकावयवगतस्य तस्याप्रतिपत्तेः । एकैकावयव-
गते च कम्पे रागे वा सकलस्यावयविनः कम्परागप्रतीतिप्रस
ङ्गात् । तथावयवान्तरे च कम्परागविरहे कम्परागविरहस-
मासक्तिः । अवयवी च कम्पेत न कम्पेत रज्येत न रज्येत चेति
विषमा दशामाविशेत । नापि व्यासङ्गेनावयविनो वृत्तिरवय-
वान्तराविरहात्, अवयवशालिनो हि केन चिदवयवेन क्व चन
केनचित् क्वचनेति व्यासङ्गिनी वृत्तिरुपपत्तिमती । किञ्चैकैकत्रा-
वृत्तेरवृत्तिरेव एकैकातिरिक्तानेकाभावात् । किञ्च सकलाव-
यवग्रहणे एव नियमेनावयवी ज्ञायेत, नच तथा सम्भवति
अवयवान्तरेणावयवान्तरतिरस्कारात् । नच प्रकारान्तरेण
वृत्तिरिति वदितुं शक्यम् ? अनुपपत्तेः प्रकारान्तरस्य । अव-
यवेभ्यश्चावयवी व्यतिरिच्यमानो ऽव्यतिरिच्यमानो वा न
प्रमाणेन सङ्गच्छते, व्यतिरिक्तो हि तदग्रहेऽपि ग्रहणं कदाचि
दनुभवेत्, न खलु भिन्नयोः सहोपलम्भनियमो घटयोरिव
तद्वदवयव्यपि भिद्यमानो नावयवैरेव सहोपलभ्येत । कस्या
ञ्चिदपि दशायामननुभूयमानेष्वप्यवयवेष्वनुभूयेत । नचावय
विनमवयवानुभवमन्तरेण केचिदुपलम्भन्ते ? अव्यतिरिच्यमा
नस्तु नास्त्येवेति वचनभङ्गिमात्रेणोक्तं भवति । तदेवमवयवि
द्रव्यमुपपत्तिभिरनुसन्धीयमानमेकान्ततो लीयते । कथं तर्हि
स्थूलावभासिनी मनीषा समर्थनीया ? इत्थम्, उत्तराधरभावेन
निरन्तरमुत्पन्नाः परमाणव एव समधिगतेन्द्रियकज्ञानजननयो
ग्यदशाविशेषाः प्रत्यक्षमीक्ष्यन्ते तास्तथानुभवतस्तद्बलभावी मा

नम एव स्थूलविकल्पो विजृम्भते । दूरादिव तरुषु निरन्तरेषु समनुभूयमानेषु वनमिति मतिः; अतः स्थवीयसा द्रव्याणामाश्रयाभिमतानामयोगाज्जातिरपि तदाश्रिता नाभ्युपगमम-र्हति । अपि च जातिरपि नेन्द्रियज्ञानेन प्रतीयते ? तस्या नित्यत्वेनाभ्युपगमात् । नहि नित्यं कस्मै चित्कार्याय पर्याप्तम् ? तद्धि न शक्तस्वभावं, नित्यं कार्योदयप्रसङ्गात् ? अशक्तस्वभावं तु नित्याविचिकित्सनायाशक्तिकं न किञ्चित् कुर्यात्। नचाजनकमिन्द्रियज्ञानमनुभवति ? यो हि विषयः स्वस्यान्वयव्यतिरेकौ ज्ञानमनुकारयति स प्रत्यक्ष. । किञ्च, समुन्मिषितचक्षुषश्चिराय विषयान्तरानुसन्धानव्यापृतस्य चित्तस्य पुरोवर्तिनीं स्वस्तिमतीं कामाक्षीं वा साक्षात्कुर्वाणस्य न जातिरपरा ऽवभासते ! । अन्यच्च जातिरसौ पिण्डैः सहोत्पद्यते विनश्यति वा ! तथोपगमे स्वरूपहानिप्रसङ्गात्; एका हि जातिरनेकाधिष्ठाना प्रतिज्ञायते, उत्पत्तिमती विनाशिनी चान्याऽन्या स्यात्, विरुद्धधर्माध्यासस्य भेदापादकत्वात्। सेयं नित्या जातिरुदितवत्या व्यक्तौ प्रतीयमाना नान्यत आगता ? निष्क्रियत्वात्, नच तत्रैवासीत् ? प्रागप्रतीतेः, नच स्थितिरपि युक्तिमती ? व्यक्तिरेव हि तस्या देशो नाकाशादि. ? अनुत्पन्ना च व्यक्तिरिति काऽवतिष्ठतामाकृतिः ? नचोत्पाद्ये ऽप्यवतिष्ठते ? तदेषा जातिरवतिष्ठते नावतिष्ठते चेति सङ्कटमापतितम् । किञ्च व्यक्तेरभिन्ना भिन्ना वोभयरूपा वा जातिरास्थेया ? तत्र नाभिन्ना ! तथाभावे व्यक्त्या सहोत्पादे विनाशे वा स्वरूपापहारापत्तिरिति पुरस्तादुपन्यस्तम्। व्यक्तिमात्राङ्गीकारे च कोऽस्मत्पक्षस्य भेद इत्यपि चिन्तया ऽन्तः सीदन्तु बहवः ? अतो व्यक्तिमात्रमेव तत्त्वमिति वदता साहायकमेवाचरितमनतिरेकिणीं जा-

दिति तथान्यद्भविष्यतीति । तत्र प्रमाणसम्बद्धस्य वर्तमानत्वात् सर्वत्र वर्तमानसत्तामत्ययेन भवितव्यम् । तदतिरेकिणि तु सत्त्वे तस्य त्रेधा व्यवस्थानायुक्तास्त्रिधाऽवभासः, अपिच भूमितलनिखातेषु चिरतरकालवर्तिषु प्रलीनज्ञातृपुरुषेषु लिङ्गादिरहितेषु सकलप्रमाणप्रत्यस्तमयेऽपि वर्तमानसत्तासन्देहः । स च प्रमाणसम्बन्धातिरेकिणी सत्तामन्तरेणानुपपन्न इति । तदिदमनाकलितपरवचनस्य केवलं गल्लगर्जितम् । उक्तमस्माभिः प्रमाणसम्बन्धयोग्यतोपाधिः । यदि हि प्रमाणसम्बन्ध उपाधिरिति वदेम तत इत्थमुपालभ्येमहि । योग्यता तु प्रमाणसम्बन्धातिरिक्ता प्रमाणेनावसीयतइति युक्त एवास्तीति प्रमाणोदयः । तस्याश्च त्रैकाल्यात् त्रैकाल्यावगमोऽपि समर्थित एव । तस्याश्च सशयिततापि युक्तैव । का पुनरियं प्रमाणसम्बन्धयोग्यता नाम ? ननु नामान्तरेण महासामान्यमेवेदमुररीकृतम् । नैतदेवं, यो हि महासामान्य सत्ता सङ्गिरते सोऽपि स्वरूपमात्र पदार्थाना मन्यतएव । अन्यथा शशशृङ्गादीनामनुत्पन्नातिरत्तानाञ्च किमिति महासामान्येन सम्बन्ध एव न स्यादिति पर्यनुयोगे कः परिहार ? तेन स्वरूपमात्रैव प्रमाणसम्बन्धयोग्यता । यस्यहि स्वरूपमस्ति तद् प्रमाणेन परिच्छिद्यते । त्रैकाल्यमपि स्वरूपस्यैव युक्तम् । नच महासामान्यस्य ? नित्यत्वात् । तथा सशयिततापि तस्यैव न पुनरसशयिते स्वरूपे अपरः सत्तासन्देहो भवति । अथ नित्याया अपि सत्तायाः क सम्बन्धो यः स त्रिकालः । तस्यैव त्रैकाल्य कुत । नान्यदतोपर स्वरूपत्रैकाल्यादिन्यतः । तस्मात्स्वरूपसत्तोपाधिक एव सच्छब्दो न पुनरेक आकारः सत्तानाम द्रव्यगुणकर्मणाम् । अपि च काश्यपीयाना जातिसमवायविशेषेषु स्वरूपसत्तोपाधिक एव सच्छब्द इत्यभ्युप-

तिमुररीकुर्वाणैः । भिन्नत्वेऽपि पिण्डग्रहणमन्तरेण ग्रहणापत्तिरुभयप्रतीतौ च सम्बन्धप्रतीतिसमासक्तिः अस्त्येवेति चेत् ? महदिदं वैयात्यं । कः खल्विह गवि गोत्वमिति प्रतिमभ्युपगच्छेदन्यत्र निरस्तत्रपायन्थ्यणात् । भिन्नत्वे च वृत्तिप्रकारो दुर्निरूप एव, किं व्यासङ्गिनी वृत्तिरुत प्रत्येकपरिसमाप्तिमतीति ? एकत्र परिसमाप्तावन्यत्र न वर्तेतेति पुनरपि स्वरूपापहारः । अव्यासङ्गो ऽपि कालत्रयवर्तिनीषु व्यक्तिष्वनुपपन्न एव । प्रत्येकञ्च गौरिति प्रत्ययो विकल्पमात्रमित्यङ्गीकृतं स्यात्, नचोभयरूपता ? विरोधात् । नचोपलम्भबलेन विरोध एव नास्तीति चतुरस्रं ! तथाविधस्योपलम्भस्यैवासम्भावनीयत्वात् । अभिन्नाकारबुद्धिबोध्यं हि वस्त्वभिन्नमिति लौकिकाः, विलक्षणाकारबोधविषयश्च भिन्नं, तत्र यदि विलक्षणाकारप्रतीतिसमये द्वे वस्तुनी विलक्षणेनाकारेणावभातस्तदा ऽभेदप्रतीतिदशायामेक आकारो ऽनुभवनीय; स जातिभागस्य पिण्डभागस्य वा तत्रैक द्विरवभासोऽयं स्यान्न तु जातिजातिमतोरभेदावभासः । अथ विलक्षणावप्याकारौ तादात्म्येनावमीयेते इति मतम् । तत्रापि पर्यनुयोजनीयः किमिदं तादात्म्यं नामेति ? यद्येकाकारतेति ब्रूयात् तर्हि पूर्वोक्तमेव दूषणमात्मसात्कृतं, शब्दयोः सामानाधिकरण्यं तादात्म्यमिति चेत् ? अयुक्तमेतद् गौर्वाहीक इत्यादावतादात्म्येऽपि दर्शनात्, उपचारस्तत्रेति चेत् अत्रापि भिन्नजातिवादिन उपचारमेव मन्यन्ते, वयन्तु विवक्षामात्रपरतन्त्रा शब्दा न वस्तुव्यवस्थापनायेशत इति सर्वत्र मन्यामहे । कथं तर्हि नानाभूतासु व्यक्तिषु बुद्धिरनुवृत्तमाकारमुल्लिखन्ती समुपजायते ? तेनास्या एव बुद्धेर्द्विमन्न कारणमनुमास्यामहे आसां तद्विशेषण यदुपरागवशेने-

गम् । तस्य च द्रव्यगुणकर्मस्वपि तथा भावोऽस्तीति । तदेवमपाकृते पदार्थस्वरूपातिरेकिणि महासामान्ये यदस्य मनीषानिर्मितकुतर्कबलेन मन्यानविषयमप्यस्तीति साधितं तदतिदूरोत्सारितम् । एतेनैव न्यायेन शब्दत्वमपि निरस्तं वेदितव्यम् । नहि ककारगकारयोरेकाकारमनुगतं परामृशन्ती मनीषा समुन्मिषति । योऽपि चायं शब्दशब्दः सोऽपि श्रोत्रग्रहणोपाधिलब्धप्रवृत्तिरिति न जातु जातिकल्पनायै बिभर्ति । तत इदमपहस्तितम् । यदाहुः "शब्दत्वमेव तत्तदभिव्यञ्जकध्वनिनिरञ्जनया नानावर्णरूपतया विषयीभवत् तस्य तस्यार्थस्यावगमाय कल्पते" इति ।

अनयैव च दिशा ब्राह्मणत्वादि जातिरपि निवारिता । नहि नानास्त्रीपुरुषव्यक्तिषु पुरुषत्वादर्थान्तरभूतमेकमाकारमात्मसात्कुर्वन्ती मतिराविर्भवति नहि क्षत्रियादिभ्यो व्यावर्तमानं सकलब्राह्मणेष्वनुवर्तमानमेकमाकारमतिचिरमनुसन्दधतोऽपि बुध्यन्ते । यदप्याहुः, यद्यप्यपातमजातया धिया ब्राह्मण्यं नावसीयते तथापि ब्राह्मणभूतमातापितृसम्बन्धानुसन्धानसमनन्तरायां बुद्धौ तच्चकास्तीति । तदपि च स्वमानमविसंवादि । अनुसन्दधानोऽपि मातापितृसम्बन्धं को जात्वेकमाकारमवगन्तुं प्रभवति । यच्चोपदर्शितं, यथा विलीनमाज्यं तैलादव्यतिरिच्यमानं गन्धग्रहणसहकारिणा चक्षुषैव भिन्नमवगम्यत इति । तदपि न सुन्दरम् । नहि तदानीं चाक्षुषस्य संवेदनस्य विषयातिरेकः किं त्वनुमानमेव तत्र सर्पिषो यस्तु निपुणदर्शी सूक्ष्ममपि रूपमीक्षितुं क्षमः स चक्षुषैवाज्यजातमपि प्रत्येति । न गन्धग्रहणमपेक्षते । नन्वेवं ब्रह्मत्वहीने किंनिबन्धनो हि तदानीमाहवनीयादिसाध्यकर्मसु केषांचिदधिकारो

यमभिन्नाकारानुसन्धायिनी धीरुदीयत इति, तदपि न जाति साधनसमर्थं ? कार्यभूता हि बुद्धिरेषा कारणमाक्षिपन्ती यदनन्तरमेवोपजायते तदेव कारणं कल्पयति न पुनरप्रतीतमपरमपि किञ्चिदुपस्थापयति । सा चेयं स्वलक्षणविषयदर्शनसमनन्तरभाविनीति ता एव व्यक्तय' स्वनिर्भासां बुद्धी रुपजनय्य तन्मुखेन तामेकाकारानुभासिनीं धियमाविर्भावयन्ति, नितान्तभेदवतीनां च व्यक्तीनां कासां चिदेष महिमा न सर्वासामिति किमनुपपन्नम् ? यथा ह्यभिन्ना अपि चक्षुरालोकमनस्का एव सामग्री समुपनिपातिता एकविज्ञानोदयलक्षणं कार्यमारभन्ते, तथा व्यक्तयोऽपि किं नारभन्तइति नेद्य प्रतिपत्तिकठिनम् । सा चेयं स्वाकारेणाभेदेनात्यन्तिकभेदयोगिनीनामपि व्यक्तीनामभेदं सम्पृचन्ती सम्पृक्तिरित्यनुगीयते । एषा च मनीषा न स्वलक्षणं विषयीकरोति तस्य विशदावभासित्वात्, अस्याश्चाभिलापसमर्पणयोग्यार्थप्रतिभासरात्, अभिलापानाञ्च विशदाकारमवभासितुमशक्ते अभिलापमात्रेण तथा विधप्रतिपत्त्यभावात् । तेनैषा न स्वच्छाकारावभासिनी । नन्वेतत् प्रतीतिपराहतमुदितं गौरयमिति बुद्धौ विशदावभासात् ? उच्यते, न विशदावभासित्वमपजानीमहे तत्तु समानकालभाविनो निर्विकल्पप्रत्ययस्य स्वलक्षणात्मम्विन' प्रसादात्, तदभावे तथात्वानुपलम्भात् । नचैतद्वाच्यमेकमेव वस्त्विन्द्रियैर्निराकारमनुभूयते शब्दैश्चाविशदावभासमिति ? भिद्यमाने ऽपि बोधोपाये बोध्याभेदे बोधवैलक्षण्यानुपपत्तेः । नियताकारञ्च स्वलक्षणमनियताकारश्चास्या बुद्धौ चकास्ति, तदेव विशदाविशदतया नियतानियततया च स्वलक्षणस्य विकल्पाकारस्य च भेदे सत्यपि विकल्पाः साक्षात्परम्परया

नान्येषां; किं निबन्धना च ब्राह्मणशब्दस्य प्रवृत्तिव्यवस्था अत्रोच्यते । अनादौ संसारे जन्यजनकभावेन व्यवस्थितास्तावत् काश्चिदेव पुरुषसन्ततयः सन्ति तासामन्योन्यव्यतिरेकजाताः स्त्रीपुंसव्यक्तयो ब्राह्मणशब्दवाच्याः । अनिदम्प्रथमतया च सन्ततेः सर्वेषां तत्सन्ततिपतितत्वात् सिद्धा ब्राह्मणशब्दवाच्यता । तेन सन्ततिविशेषप्रभवत्वमेव ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तावुपाधिः । तत्प्रभवानामेव कर्मस्वधिकार इति न किञ्चिदवहीनं केपुनस्ते सन्ततिविशेषाः । न ते परिगणय्य निर्देष्टुं शक्यन्ते किन्तु लोकत एव प्रसिद्धाः प्रत्येतव्याः । तथा च तज्जन्यत्वे ऽवगते ब्राह्मणशब्दं प्रयुञ्जते लोकाः । कथंपुनस्तज्जन्यत्वमेव शक्यमवगन्तुं ? स्त्रीणामपराधसम्भवात् । सम्भवन्ति हि पुंश्चल्योऽपि स्त्रियः परिणेतारं व्यभिचरन्त्यः । उच्यते । उक्तमेतत् दृश्यादर्शनमेवाभाव इति । यत्र यावदुपलब्धिसामग्री तावत्यां सत्यामपि यासां व्यभिचारो न दृश्यते तासां नास्त्येव व्यभिचार इति लोकप्रमाणकमेतत् । अपिच अप्रमत्तैः स्त्रियो रक्षणीयास्तासु नास्त्येव व्यभिचारसम्भावनावकाशो यासु त्वस्ति माभूत् तदपत्येषु तत्सन्ततिप्रभवत्वनिश्चयः । नचैतावता यत्रापि निश्चयः शक्यस्तत्राप्यनिश्चय इति युक्तमिति । यच्च नद्दीपु ज्वालास्वेकवर्तिवर्तिनीषु ज्वालात्व सामान्य प्रत्यभिज्ञागोचरं कैश्चिदिष्यते तदपि गुरुरस्माकं न मृष्यति । स खल्वेवं निरीक्षाञ्चक्रे अन्यथासिद्धा बुद्धिः सामान्यकल्पनाबीजम् । इयं तु भेदाग्रहेणैव शुक्तिकारजतप्रत्ययवदुपपद्यत इति नालं सामान्यमुपस्थापयितुं । तेन भेदग्रहणपुरस्सरमभेदज्ञानं भिन्नेषु जात्यभ्युपगमे शरणमिति निरवद्यम् ।

शालिकनाथेन कृतं कृतमतिना जातिनिर्णयाख्यमिदम् ।

या स्वलक्षणविषयदर्शनप्रभवतया स्वलक्षणग्रहणाभिमानिनो जायन्ते तत एव तत्र प्रवर्तयन्तः पुरुषं व्यवहाराङ्गभावमनुभवन्ति पारम्पर्येण वस्तुनि प्रतिबन्धादस्त्वपि प्रतिबद्ध भवति मणिप्रभायां मणिबुद्धिवत्। यथा हि खलु मणिप्रभायां मणिविषयायां मणिकिरणविषयिणी मणिबुद्धिरयथार्थतया भेदमजुपमाणापि मणिमनुमतिबद्धेति मणिमधिगमनिमित्तं भवेत्; तथेयमपि वस्तुतः स्वलक्षणमगृह्णत्यपि स्वलक्षणादर्शनदर्शनतो विकल्प इति स्वलक्षणप्रतिबद्धा सती तत्प्राप्तये प्रभवति। निर्विकल्पकप्रत्ययप्रमाधिगतस्वलक्षणप्रापकतया च स्मृतिरियमुच्यते। तत एव च गृहीतग्राहित्वादप्रमाणमन्यथा वस्तुविषयतया वस्तुप्रापकतया चानुमानमिव प्रमाणमेव स्यात्? स चायं तस्याकारः प्रथमानो न ज्ञानस्यैव? बहिष्ठ्वावभासात्। नचार्थगत एव? उक्तेन न्यायेन निरस्तत्वात्। किन्त्वयमसन्नेव ज्ञानमनुभासते शब्दमिव प्रतिशब्द। एतत्तु शास्त्रचिन्तका विवेचयन्ति प्रतिपत्तारस्तु दृश्यविकल्पावयविकीकृत्य ताभ्यामेवानुमन्यमाना व्यवहारेषु प्रवर्तन्ते महता चार्थप्रतिलम्भेनाविसंवादं मन्यन्ते कथं पुनरेकत्वाध्यवसायो दृश्यविकल्पयो? अनन्व्यावृत्ततया तत्सदृशत्वात्, यथा दृश्यस्यातव्यावृत्तता तथा विकल्पस्यापि। तस्माज्जातिप्रत्ययो विकल्पमात्र परमार्थस्तु न जातिर्नाम किञ्चित्। अपि च द्रव्यसमवायिनी जातिरभिमता, नच गन्धादिव्यतिरिक्तं द्रव्यमुपलभामहे चक्षुरादीनां प्रत्येकं रूपादिष्वेव व्यापारादिति पूर्वपक्षसंक्षेपः।

अत्रोच्यते, संविदेव हि भगवती विषयसत्त्वावगमे शरणं, गवादिषु च स्थूलाकारावलम्बिनी बुद्धिरुदीयत इति निर्विवाद

बहुविधविवादहरणं प्रकरणमुरुणावधानेन ॥ ३ ॥

इति आर्तिनिर्णयाख्यं प्रकरणं तृतीयम् ॥ ३ ॥

यथार्थं सर्वमेवेह विज्ञानमिति सिद्धये ।
प्रभाकरगुरोर्भावः समीचीनः प्रकाश्यते ॥ १ ॥
तत्र तावदिह केचिदूचिरे चारुचेतसः ।
भ्रमसन्देहविज्ञाने अयथार्थे उभे इति ॥ २ ॥
इदं रजतमित्येषा या शुक्तिशकले मतिः ।
सा चेदयथार्था भ्रान्तित्वं तदा तस्यास्तु कीदृशम् ॥ ३ ॥
यथावस्थितवस्त्वाभमपि ज्ञानं यदा भ्रमः ।
प्रमाणेषु तदाऽऽपन्ना सर्वेषु भ्रमरूपता ॥ ४ ॥
विवेकाग्रहणं भ्रान्तिरिति चेन्नैतदीदृशम् ।
सुषुप्ते ऽपि भ्रमापत्तेः सर्वभेदापरिग्रहात् ॥ ५ ॥
भेदाग्रहे गृहीते च यदि स्याद् भ्रमरूपता ।
दूरात् सामान्यमात्रस्य दर्शनं स्यात् भ्रमस्तदा ॥ ६ ॥
यथार्थदर्शनत्वे च बाधको ऽपि न युज्यते ।
प्रज्ञानभेदग्रहणो न बाधकमतिर्भवेत् ॥ ७ ॥
यथार्थतापि चैतस्याः कथमित्यपि चिन्त्यताम् ।
एषा ऽपि रजतत्वेन शुक्तिकामध्यवस्यति ॥ ८ ॥
रजतत्वं न शुक्तेश्च रजतस्य न शुक्तिता ।
तयोरन्योन्यभिन्नत्वं प्रत्यक्षेणावधारितम् ॥ ९ ॥
अथेयं रजतत्वेन न शुक्तिमवलम्बते ।
सामानाधिकरण्येन प्रतिपत्तिर्विरुध्यते ॥ १० ॥
रूप्यार्थिनः प्रवृत्तिश्च शुक्तौ स्यान्निर्निबन्धना ।
अग्रहो ऽपि न भेदस्य प्रवृत्तौ कारणं यतः ॥ ११ ॥
रजतप्रतिपत्तिश्च नेयमन्यस्य जायते ।

नयवीथ्याञ्च निर्णीत प्रमाण स्मृतिश्च प्रत्यय इति । ननु तदेवासदिति मन्यते, अवयव्यादीनामेकान्ततो ऽनुपपन्नत्वात् । उच्यते न दृष्टे काचिदनुपपत्तिः । ननूक्तावयविनोऽनुपपत्तिः, आरम्भकाभावात्, अनुपपन्नेयमनुपपत्तिः; कार्यं प्रतीत कारणकल्पनाया प्रमाणम् । न पुनः स्फुटाबाधित कार्यं कारणानिरूपणायापन्हवमर्हति, तेनावयवा एव समासादितसंयोगलक्षणासाधारणगुणा अवयविन उत्पादका भविष्यन्ति संयोगश्चैक एवानेकत्र वर्तते । एकैकत्र संयुक्तप्रत्ययानुदयात्, एकातिरिक्तानेकाभावे ऽप्येक एव स द्वितीय आश्रयः संयोगस्येति न दोषः । ननु द्रव्ये एव तथोत्पन्ने संयोगविकल्पमाविर्भावयतो न तु तद्व्यतिरेकी संयोगो नाम कश्चिद् गुणविशेषः, तन्न, प्रत्यभिज्ञायेते हि द्रव्ये अनुवृत्ते, कादाचित्की च तयोरपरेयं दशा दृश्यत इति भवत्येव भेदसिद्धिः स्थापिता मीमांसाजीवरक्षायां प्रत्यभिज्ञा, अतः संयोगलक्षणासाधारणगुणासमवायिकारणोपगृहीता अवयवा एव समवायिकारणमवयविन उपपद्यन्ते, यश्चायमवयविनो वृत्तिविकल्पे दोष उक्तः सो ऽप्यवयविनः प्रतीतौ स्थितायामनुपपन्नः । व्यासक्त एकावयवेऽप्यवयवी नैकत्र जातिवत्परिसमाप्तः, अवयवान्तरैरपि च विना स तस्य को ऽपि महिमा य एक एवानेकावयवानुस्यूत इति किन्न कल्प्यते, यद्यपि चावयविन एकैकत्रावृत्तिस्तथापि नावृत्तिदोषः संयोगसचिवा एवावयवा जनकाश्च आश्रयभूता यतः, जनकतयैवाश्रयत्वात् समवायिकारणानाम् । अतएव संयोगः सद्वितीयाश्रय इति न दोष, नच सकलावयवोपलम्भसापेक्षा तदुपलब्धिरवयविनस्तेभ्यो भिन्नत्वात् । नचैतावता एकावयवग्रहणमात्रेऽपि ग्रहणपर्यनुयोगो युक्तः । कार्यानुगुणत्वात् कारणक-

तेनैषामिन्द्रियाधीना मतुक्ते चेन्द्रियं ग्रियम ॥ १२ ॥
समर्थमुत्पादयितुं शक्तिमयोगि चेन्द्रियम् ।
तेन सर्वेन्द्रियेणेह रजतत्वेन गृह्यते ॥ १३ ॥
स्यान्मतं शुक्तिकामात्रमिन्द्रियेणावमीयते ।
तदेव सदृशत्वेन रजतस्मृतिकारणम् ॥ १४ ॥
सदृशग्रहणेनेह संस्कारोद्बोधहेतुना ।
तदित्युल्लेखरहिता रजते भवति स्मृतिः ॥ १५ ॥
स्मृतावस्या मनोदोषात् तद्विषयो ऽवमर्षितः ।
तेनेन्द्रियानुकारित्वमन्यथासिद्धमित्यसत् ॥ १६ ॥
अनुभूतेऽपि विषये तत्परामर्शवर्जितम् ।
न बोधं स्मृतिमिच्छन्ति धारावाहिकबोधवत् ॥ १७ ॥
अपरोक्षपुरोवर्तिसामानाधिकरण्यतः ।
नेयं स्मृतिः किन्तु शुक्तौ भ्रान्तोऽयं रजतग्रहः ॥ १८ ॥
स्मृत्युद्बोधनिमित्तं च स्वप्ने किञ्चिन्न विद्यते ।
पीतशङ्खावबोधे च द्विचन्द्रग्रहणे तथा ॥ १९ ॥
दिङ्मोहालातचक्रादिभ्रान्तयश्च कथं पुनः ।
स्मृतित्वाश्रयणेनैता वर्णनीया यथार्थतः ॥ २० ॥
तेनेन्द्रियादिदोषेण जायन्ते भ्रान्तिबुद्धयः ।
बुध्यमाना वस्तुरूपमन्यथास्थितमन्यथा ॥ २१ ॥
स्थाणुर्वा पुरुषो वेति सन्देहो योऽपि जायते ।
अभावाचादृशोऽर्थस्य स यथार्थः कथं भवेत् ॥ २२ ॥
अत्र ब्रूमो य एवार्थो यस्यां संविदि भासते ।
वेद्यः स एव नान्यद्धि वेद्यावेद्यस्य लक्षणम् ॥ २३ ॥
इदं रजतमित्यत्र रजतञ्चावभासते ।
तदेव तेन वेद्यं स्यान्न तु शुक्तिरवेदनात् ॥ २४ ॥'

ल्पनायाः, कार्यसिद्ध्यर्थं हि कारणं परिकल्प्यते न कार्यविनाशाय, तत्र यावतावयवानां ग्रहणे तदुपलम्भनावतामेवावगमस्तदवगमनिबन्धनमिति दर्शनयमेनाभ्युपपद्यते । भिन्नत्वेऽपि तत एव सहोपलम्भनियमः उपेयोपायभावात्, उपेयभूतोऽवयवी उपायवर्तिनश्चावयवाः प्रत्येकं तु तेषां ग्रहणत एवासहोपलम्भोऽपि शक्तुम्, अवयवान्तरयोगिनो ऽवयविनोऽपि परिग्रहे इतरावयवव्यतिरेकोऽपि सुदर्श एव, इयञ्च भेदसाधने युक्तिः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हि वस्त्वन्तरत्वमवसीयते, अवगम्यमानोऽपि चावयवी विलक्षणो बुद्धिगोचरतामाचरत्येव, अवयवी हि स्थवीयानेको हृदयमागच्छति अवयवास्तु क्षोदीयांसो भूयांसश्च, स चायमवयवी महत्त्वाद्रूपवत्त्वाच्च चाक्षुषः स्पार्शनो वा, पार्थिवो वाम्मसीयो वा तैजसो वा, वायवीयस्तु महत्त्वात् स्पर्शवत्त्वाच्च स्पार्शन एव । अणुकस्तु चातुर्भौतिको ऽप्यमहत्त्वाद् प्रत्यक्ष एव । तस्य चामहत्त्वमवयवबहुत्वमहत्त्वप्रचयविशेषाणां महिमगुणकारणानामभावात् । गगनादीनां तु महतामपि रूपस्पर्शविधुरतया न प्रत्यक्षगोचरतेत्यलमति विस्तरेण । ननु सकलावयवसमाश्रितत्वादवयविनस्तिरोहितैरवयवैः सहेन्द्रियासन्निकर्षे कथमवयविना समागमः ? नचासङ्गतमेव बाह्यरिन्द्रियमवबोधकमिति प्रतिज्ञा युज्यते ? अवयवानामप्यसन्निकृष्टेन्द्रियबोध्यत्वापत्तेरिति, उक्तोत्तरमेतत्, भिन्नत्वादवयविनो ऽवयवान्तरसंयोगेऽपि संयोगबुद्धेः पटादिषूपपन्न एवेन्द्रियसन्निकर्षोऽवयविन तदनया दिशा तावदुपपन्नमाश्रयद्रव्यमाकृते पृथुलम् । ननूक्तं रूपादिव्यतिरेकी द्रव्यं नोपलभ्यत इति, किमिदं पश्यतोहरत्वं, प्रतीयते हि महानवयवी रूपादिव्यतिरेकी, अत एव जपाकुसुमसन्निधानाभिभूतरूपमपि स्फ

तेनान्यस्यान्यथा भान मनीषैव पराहृतम् ।
परस्मिन् भासमाने हि न पर भासते यत॰ ॥ २५ ॥
नन्वेव रजताभासः कथमेष घटिष्यति ।
उच्यते शुक्तिशकल गृहीत भेदवर्जितम् ॥ २६ ॥
शुक्तिकाया विशेषा ये रजताद्भेदहेतवः ।
ते न ज्ञाता अभिभवाद् ज्ञाता सामान्यरूपता ॥ २७ ॥
अनन्तरञ्च रजते स्मृतिर्जाता तथापि च ।
मनोदोषात् तदित्यशपरामर्शविवर्जितम् ॥ २८ ॥
रजत विपर्याकृत नैव शुक्तेर्विवेचितम् ।
स्मृत्याऽतो रजताभास उपपन्नो भविष्यति ॥ २९ ॥
धारावाहिकवच्चैष स्मृतिरित्युदितश्च यत् ।
उच्यते ऽनन्यगतित॰ स्मृतिरत्राऽवगम्यते ॥ ३० ॥
न ह्यसन्निहित तावत् प्रत्यक्ष रजत भवेत् ।
लिङ्गाद्यभावाचान्यस्य प्रमाणस्य न गोचरः ॥ ३१ ॥
परिशेषात् स्मृतिरिति निश्चयो जायते पुनः ।
तस्मात् कारणसद्भावधारावाहीकधीषु तु ॥ ३२ ॥
प्रत्युत्पन्नेन्द्रियग्रामसामग्रीग्रहकारणम् ।
ग्रहणे स्मरणे चेमे विवेकानवभासिनी ॥ ३३ ॥
सम्यग्रजतबोधात्तु भिन्ने यद्यपि तत्त्वत ।
तथापि भिन्ने नाभातो भेदाग्रहसमत्वत॰ ॥ ३४ ॥
सम्यग्रजतबोधश्च समक्षैकार्थगोचर॰ ।
ततो भिन्ने अबुध्वा तु स्मरणग्रहणे इमे ॥ ३५ ॥
समानेनैव रूपेण केवल मन्यते जन॰ ।
अपरोक्षार्थबोधन समानार्थग्रहेण च ॥ ३६ ॥
अवैलक्षण्यसंसिद्धिरिति तावत् समर्थितम् ।

टिकद्रव्यं प्रसभिज्ञायेत, कथमनागृहीतं प्रत्यभिज्ञायेत ? अपि च दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणाद्रूपस्पर्शव्यतिरेकिद्रव्यं स्फुटतरमवैति नापन्होतुमुचितं, वनादिषु बाधकप्रत्ययबलेन कल्पनेयं प्रसरति दूरतयान्तरालाग्रहणनिबन्धनोऽयमभेदग्रहव्यवहारः प्रवर्ततइति। अवयविनि तु बाधकज्ञानं नास्तीति पुरस्तादावेदितम्। तेनाश्रयद्रव्याभावाज्जातेरपलापः प्रलापमात्रमिति स्थितम्।

यच्चेदमुदितं नित्यतया जातेरात्मविज्ञानजनने ऽपि न शक्तेति तदपि क्षणभङ्गनिराकरणपर्वणि विस्तरेण नित्यानामर्थक्रियाकारित्वसमर्थनेन प्रत्यूढम्। मा वा स्वविज्ञानमपि जातिर्जीजनत् तथापि कथङ्कारमसावप्रत्यक्षा ? न खल्वियमाज्ञा राज्ञः कारणभूतएव प्रत्यक्षेण प्रचरितव्यमिति, यत्तु यतः प्रतीयते स तस्य विषय इति सार्वलौकिकम्। ननु प्रत्यक्षमप्यविसम्वादादेव प्रमाणमविसम्वादश्च तस्मादात्मलाभात्, अन्यतस्तु भवतो नित्यभूतस्य वा ऽभावे ऽपि भावसम्भवान्नियमेन सम्वादायोगादिति बलादभ्युपेयं प्रत्यक्षस्य कारणमेव विषय इति। अत एव च प्रत्यक्षमनुमानं च द्वे एव प्रमाणे तयोरेवार्थाविसम्वादकत्वात्। प्रत्यक्षं साक्षादर्थेन प्रतिबद्धमनुमानं त्वर्थप्रतिबद्धलिङ्गजन्मतया पारम्पर्येण प्रतिबद्धम्। यस्य तु न साक्षान्नापि परम्परयाऽर्थप्रतिबन्धो न तस्य प्रामाण्यमुचितं तस्य तदविसम्वादनियमाभावात्। अर्थाविसम्वादि च प्रमाणं व्यवजिहीर्षमाणा लौकिका आद्रियन्ते। सिद्धेदय मनोरथो यदि ज्ञानान्तरनिबन्धनो विसम्वादः प्रार्थनीयः। यद्विषयमेव च यद्ज्ञानं तेनैव तस्मिन् विषये पर्युपस्थापिते नास्ति प्रत्ययान्तरनिबन्धनाविसम्वादप्रार्थना

व्यवहारोऽपि तत्तुल्यस्तत एव प्रवर्तते ॥ ३७ ॥
समत्वेन च सन्निवेर्भेदस्याग्रहणेन च ।
मिथ्याभावोऽपि तत्तुल्यव्यवहारप्रवर्तनात् ॥ ३८ ॥
रजतव्यवहाराख्ये विसम्वादयतो नरात् ।
बाधकप्रत्ययस्यापि बाधकत्वमतो मतम् ॥ ३९ ॥
प्रसज्यमानरजतव्यवहारनिवारणात् ॥ ४० ॥
सन्निहितरजतशकले रजतमतिर्भवति यादृशी सत्या ।
भेदानध्यवसायादियमपि तादृक् परिस्फुरति ॥ ४१ ॥
साधारणं हि रूपं तस्या अस्याश्च विद्यते तेन ।
तन्मात्रप्रतिभानात् समानतामेव मन्यन्ते ॥ ४२ ॥
तत्तुल्यव्यवहारप्रसक्तिरपि युज्यते चातः ।
तद्विनिवारणकरणाद्बाधकता बाधकस्यापि ॥ ४३ ॥
एवं स्वप्नेऽपि वस्तूनि स्मर्यमाणानि सन्त्यपि ।
अनुभूतांशमोषेण भासन्ते गृह्यमाणवत् ॥ ४४ ॥
ग्रहणस्य विशेषो हि गृहीतग्रहणं स्मृतिः ।
सा गृहीतांशमोषेण गृहीतिरिति तिष्ठति ॥ ४५ ॥
संस्कारोद्बोधहेतुश्च तत्रादृष्टं प्रकल्प्यते ।
विपरीतख्यातिपक्षेऽप्येषा तुल्या हि कल्पना ॥ ४६ ॥
अदृष्टस्य तु हेतुत्वाज्जाग्रतस्तादृशी न धीः ।
प्रवस्थापि ह्यदृष्टस्य सामग्री फलसम्भवे ॥ ४७ ॥
पीतशङ्खावबोधे च पित्तस्येन्द्रियवर्तिनः ।
पीतिमा गृह्यते द्रव्यरहितोऽग्निव तिग्मता ॥ ४८ ॥
शङ्खस्येन्द्रियदोषेण शुक्लिमा च न गृह्यते ।
केवलं द्रव्यमात्रन्तु प्रथते रूपवर्जितम् ॥ ४९ ॥
गुणे द्रव्यव्यपेक्षे च द्रव्ये च गुणकाङ्क्षिणि ।